

РОЗДІЛ 2

КОМЕМОРАЦІЯ ЗАКЕРЗОННЯ (1990–2025). УПРОВАДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ В УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ

Для окреслення регіону українсько-польського етнічного пограниччя у науково-популярній і популярній літературі часто використовують узагальнений термін «Закерзоння». Термін виник зі спрощення й унаочнення поняття «лінія Керзона» – демаркаційної лінії, запропонованої міністром закордонних справ Великої Британії Джорджем Керзоном (George Curzon). В українській гуманітаристиці термін «Закерзоння» увійшов до активного вжитку також завдяки товариствам депортованих українців із Польщі, які об'єднувалися за принципом земляцтв наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років (Павлів, 2016, с. 280). У польській історіографії та суспільній думці активно вживають поняття «Східні креси», «креси» щодо значної частини тепер українських територій. Натомість в Україні існують дискусії про доцільність використання поняття «Закерзоння» як синоніма для цілого терену польсько-українського пограниччя. У тексті вжито це поняття як концепт, який поєднує історико-етнографічні регіони, де мешкали українці до Другої світової війни, в одне ціле. Вважаю доцільним його вживання із ширшої дослідницької перспективи, науково-популярної площини. Адже таке визначення не має в собі конфліктного потенціалу, а з української точки зору поєднує субрегіони в одне ціле, апелює до єдності та історичної тяглості української присутності.

Дослідження концепту Закерзоння буде здійснено у кількох площинах: аналіз діяльності товариств депортованих українців із Польщі, історична політика держави щодо вшанування українських діячів із цього терену, депортацій з українсько-польського прикордоння.

Після здобуття незалежності на хвилі національно-політичного та культурного піднесення відбулося створення суспільно-культурних товариств депортованих українців (за регіональним принципом), після організаційно-координаційної роботи всередині громад, налагодження зв'язків між ними, протягом 1993–2004 рр. відбулися світові конгреси: лемків (Склярова, 2014), холмщаків та

підляшуків у Львові, Холмі, Рівному (Гук, 2014), а у 1999 р. утворено ОТДТ «Закерзоння» у Львові, яке очолив Володимир Середа, до якого ввійшли Волинські, Івано-Франківські, Львівські, Рівненські та Тернопільські товариства депортованих українців.

На цих конгресах, а також на зібраннях чи науково-практичних конференціях, присвячених роковинам депортації чи операції «Вісла» (де беруть участь активні представники громад депортованих) та звітно-виборчих засіданнях як і суспільно-культурних товариств, так і ОТДТ «Закерзоння», що проходять майже щороку, відбувається прийняття ухвал та відозв, звернень до української та польської влади. Ці звернення – прохання про засудження депортації українців із польсько-українського пограниччя, спрощення процедури перетину кордону, отримання статусу депортованих.

На першому Світовому конгресі українців Холмщини та Підляшшя 18 вересня 1994 р. був прийнятий лист-звернення до президента РП Леха Валенси (Lech Wałęsa) з проханням посприяти у вирішенні проблем: визнати виселення українців із Польщі у 1944 р. та наступних роках «протиправним актом і надати виселенцям статусу депортованих»; засудити акцію «Вісла»; спростити перетин українсько-польського кордону «для переселенців з Польщі та їх нащадків (як і для громадян Польщі, які народилися в Україні) для відвідування своїх земель, батьківських могил та забезпечення можливості встановлення пам'ятних знаків на місцях знищення наших храмів і могилах земляків – жертв воєнного часу»; «Урядові Польщі дозволити перезахоронення останків короля Галицько-Волинської держави Данила Галицького, які знаходяться у підземеллях собору в м. Холмі» (Лист-1). Схоже звернення, але до українського президента Леоніда Кучми та голови ВРУ Олександра Мороза, було ухвалено 22 жовтня 1994 р. за ініціативи львівських суспільно-культурних товариств «Лемківщина», «Надсяння», «Холмщина» на конференції, приуроченій 50-річчю депортацій. Заявники вимагали «дати належну політично-правову оцінку насильницького виселення в 1944–1945 роках» (Звернення, 1996), надати «статус депортованих осіб» (Звернення, 1996) і спростити процедуру перетину українсько-польського кордону українцями, депортованими із Закерзоння, «Звернутися до Президента Республіки Польща та Сейму Республіки Польща з закликом засудити депортаційну акцію “Вісла”, як злочин, що був вчинений тодішнім польським тоталітарним режимом супроти своїх громадян української

національності, і створити належні умови для повернення депортованих під час акції “Вісла” українців на свої споконвічні землі» (Звернення, 1996).

У 1999 р., у відповідь на звернення Конгресу українців Холмщини і Підляшшя від 19 вересня 1999 р., Адміністрація Президента України утворила Міжвідомчу робочу групу. До неї увійшли також члени громадських організацій – Конгресу українців Холмщини і Підляшшя та товариства «Лемківщина» (Лист-2). За участю працівників Держкомнацміграції, Мінпраці, МЗС, МВС, Міносвіти, Мін'юсту, Держкомкордону, СБУ 29 жовтня 1999 р. відбулася перша нарада Міжвідомчої робочої групи, під час роботи якої розроблено «план роботи з вирішення проблем, що містяться у зверненні» (Лист-2).

На засіданні Міжвідомчої робочої групи 4 липня 2001 р. було розглянуто підготовлений Держкомнацміграції проєкт закону України «Про визнання депортованими українців, насильно переселених в 40-х роках з території Польщі в Україну». Цей законопроект визнавав депортованих українців, засуджував дії тоталітарних режимів, вважав їх порушенням прав людини й основних свобод, гарантував забезпечення прав осіб, які були насильно переселені, відшкодування моральних і матеріальних збитків, які були завдані особам унаслідок депортації (Лист-3). Після правової експертизи цей проєкт закону не був ухвалений (Лист-4).

Новий проєкт закону України № 2395 від 12 листопада 2002 р. за ініціативи депутатів Юлії Тимошенко, Олександра Турчинова, Олега Білоруса та Віктора Терена (Тарана) передано на розгляд до ВРУ. Відповідно до цього законопроекту, мав бути узгоджений правовий статус громадян, які були депортовані в рамках виконання угоди від 9 вересня 1944 р. між УРСР та ПКНВ. Зауважено, що «Україна засуджує ці дії і вважає їх неприпустимими для цивілізованої держави. Україна бере на себе відповідальність за незаконне і недемократичне рішення Уряду УРСР, що відбувалось з цинічним порушенням прав і свобод людини, надає відповідну політико-правову оцінку даній історичній події і вирішує можливість надання державної компенсації цим особам та членам їхньої сім'ї за моральну та матеріальну шкоду, яку вони зазнали під час їхнього примусового позасудового переселення за етнічними ознаками до інших територій» (Проект Закону-1). Згідно із Висновками Головного науково-експертного управління від 31 січня 2003 р., «за

результатами розгляду в першому читанні законопроект доцільно прийняти за основу, з урахуванням висловлених зауважень та пропозицій» (Висновок-1). Щодо зауваг, які слід було доопрацювати для подальшого розгляду, – редакційне уточнення частини преамбули, точніше визначення термінів виплати компенсації, узгодження її з іншими законами, уточнення щодо приблизних розрахунків щодо виплат компенсації (Висновок-1). У червні 2004 р. вручено подання Комітету Головного науково-експертного управління про розгляд, але в 2005 р. законопроект не включили у порядок денний, однак 31 січня 2006 р. цей законопроект визначено Президентом України як невідкладний (Проект Закону-1).

Урегулювання соціального статусу депортованих українців із Польщі відбулося після внесення змін і доповнень до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Постановою ВРУ від 22 грудня 1995 р. депортованим надано статус учасників війни, проте лише тим особам, які «після 1945 року були переселені на територію України з територій інших країн, а також громадяни, які за направленням державних органів колишнього Союзу РСР працювали в державах-союзниках СРСР» (Зміни до Закону-1). У 2003 р. до цього закону були внесені зміни, зокрема попереднє формулювання було змінено на «особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн» (Зміни до Закону-2).

На засіданні Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин ВРУ 14 квітня 2005 р. розглянуто проект закону «Про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» (реєстр. № 6013 від 28 липня 2004 р.), поданий народним депутатом України Михайлом Косівим. Він передбачав законодавче врегулювання питань, які стосувалися депортації українців із території Польщі у 1944–1946 рр. та 1948–1951 рр. в Україну. У ньому було запропоновано «виселення українців засудити як порушення прав і свобод громадян і чітко визначити його, як депортацію. Як компенсацію збитків, завданих виселенням особам та членам їхніх сімей, запропоновано поширити на них пільги, передбачені для учасників війни та членів сімей учасників війни» (Проект Закону-2). Цей проект був прийнятий за основу до розгляду у ВРУ та направлений на доопрацювання Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин (Проект Закону-2). На розгляд

цього органу 5 лютого 2008 р. М. Косів знову вніс законопроект «Про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» (реєстр. № 1398 від 22 січня 2008 р.) (Проект Закону-3). Цей законопроект практично не відрізнявся від попереднього, за винятком вживання термінів «депортація», «депортовані особи» тощо, які подані в авторському тлумаченні, та визнання акту переселення 1944–1951 рр. незаконним (Проект Закону-3).

Вказаний комітет 14 травня 2008 р. розглянув законопроект та ухвалив рекомендувати ВРУ прийняти його за основу. Однак варто зауважити, що Головне науково-експертне управління апарату ВРУ мало чимало зауважень і пропозицій до цього проекту закону, зокрема найсуттєвіші з них: «Головна ідея законопроекту полягає у тому, щоб поширити на депортованих та членів їхніх сімей пільги, передбачені Законом України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”». Проте він не містить правового механізму та порядку визнання переселених осіб депортованими. При цьому не достатньо аргументованим вбачається й положення статті 3 законопроекту, за якою акт переселення кваліфікується як незаконний, оскільки це рішення формально на той час мало законну силу, бо приймалося на найвищому державному рівні як радянською, так і польською стороною. До того ж треба враховувати, що Верховна Рада України не уповноважена Конституцією України визнавати акти незаконними ... Ретельного доопрацювання потребує також термінологічний апарат законопроекту та узгодження його із законодавством України» (Висновок-2). Не менш суттєвим було зауваження щодо фінансово-економічного обґрунтування закону, адже його виконання вимагало збільшення бюджетних витрат (Висновок-2). Тому, зважаючи на ці недопрацювання, законопроект був зареєстрований на 2-й сесії VI скликання, проте не був включений у порядок денний (Проект Закону-4).

У 2011 р. М. Косів до Комітету у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів знову подав проект закону «Про визнання депортованими громадянами України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки». Цей законопроект повторював основні положення попередніх через суттєві зауваження, які стосувалися термінології стосовно визначення осіб, що мають отримувати пільги, адже «особи, які після

9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн, вже мають статус учасника війни та отримують пільги, визначені статтею 14 Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту»» (Комітет підтримує Проект Закону № 8692).

Народні депутати Олег Панькевич, Анатолій Вітів, Андрій Мохник, Леонтій Мартинюк, Юрій Сиротенко 24 липня 2014 р. подали на розгляд ВРУ Постанову «Про вшанування жертв депортації та етнічних чисток з ознаками геноциду» № 3019 (до 70-х роковин від початку депортації українців ПНР у 1944–1951 рр.). Цю постанову не було прийнято, натомість у вересні 2014 р. у ВРУ обговорювалася низка питань, пов'язаних із депортацією українців із Польщі, на підкомітетських слуханнях «Про стан і перспективи відновлення прав українців, примусово виселених (депортованих) з території Польщі до УРСР у 1944–1951 роках» (Доповідь Голови товариства, 2017).

У 2019 р. група народних депутатів (Вячеслав Рубльов, Олександр Ткаченко, Валерій Стернійчук, Орест Саламаха, Олександр Юрченко, Ірина Констанкевич, Ігор Гузь, Тарас Батенко) внесла на розгляд ВРУ проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038 (Проект Закону-5). Головною пропозицією було внесення зміни до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (Закон України, 2014), запропоновано тлумачення терміна «депортації за національною ознакою» – «з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР, союзних республік або Польської Народної Республіки у період 1944–1951 років» (Проект Закону-5). Також окреслено підстави виплати депортованим українцям з Польщі у 1944–1951 рр. компенсацій: «Держава гарантує особам, депортованим з території Польської Народної Республіки у період 1944–1951 років, право на відшкодування матеріальних та моральних збитків, завданих їм внаслідок депортації. Матеріальні та моральні збитки, завдані внаслідок депортації особам, депортованим з території Польської Народної Республіки у період 1944–1951 років, підлягають відшкодуванню у розмірах та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України у вигляді щорічної разової матеріальної допомоги» (Проект Закону-5).

У 2021 р. підготовлений ще один проєкт закону України «Про внесення змін до Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з окремих територій Польської Республіки»» № 5188 (Проект Закону-6). Законопроект розглянув Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин 6 квітня 2021 р. Цей комітет визначає доцільність включення проєктів до порядку денного ВРУ. Під час обговорення було зауважено, що положення законопроекту № 5188 «в основному дублюють» раніше зареєстрований законопроект № 2038, але водночас наголошено, що «вони мають спільну мету та регулюють однакове коло питань» (Висновок-4). Тому у підсумку після обговорень зазначений вище комітет прийняв рішення «рекомендувати Верховній Раді України не включати до порядку денного п'ятої сесії Верховної Ради України» проєкт закону України № 5188, а також запропонував відмінні положення цього законопроекту подати у вигляді «поправок до відповідних статей законопроекту реєстр. № 2038» (Висновок-4).

Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин 22 лютого 2022 р. розглянув пропозиції та правки щодо законопроекту № 2038 й ухвалив рішення щодо підготовки до другого читання у редакції загалом. Після доопрацювання та затвердження остаточної редакції законопроекту у 2022 р. через повномасштабне вторгнення РФ його повторно розглянув Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин 26 червня 2025 р. Він прийняв рішення про скерування законопроекту на розгляд ВРУ та за результатами розгляду прийняття його в другому читанні (Висновок-3).

Парламент 16 липня 2025 р. ухвалив загалом проєкт закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були

примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038. Цей закон вніс зміни до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (Закон України, 2014). У вказаному законі розширено поняття «депортація» та доповнено таким визначенням: «...насильницьке переселення народів, національних меншин та осіб за національною ознакою з місць їх постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами влади колишнього СРСР, союзних республік, Польської Республіки, у тому числі на підставі міжнародних договорів СРСР/УРСР з Польською Республікою у період 1944–1951 років» (Зміни до Закону-3). Українська держава визнала депортованими осіб, які були примусово переселеними на підставі «міжнародних договорів СРСР/УРСР з Польською Республікою у період 1944–1951 років» (Зміни до Закону-3). Окрім надання статусу депортованої особи, ці громадяни також мають право на одноразову грошову допомогу (у разі їхньої смерті грошова допомога «виплачується спадкоємцям такої особи (дружині або чоловіку, а в разі їх відсутності – дітям)» (Зміни до Закону-3). Процедуру виплати одноразової грошової виплати, її розмір визначає Кабінет Міністрів України (Зміни до Закону-3).

Попередні дослідження продемонстрували, що депортації українців 1944–1951 рр. – частина регіональної історичної пам'яті, насамперед там, де вони компактно проживають, чи в родинах і/або громадських товариствах переселенців. Підвищений інтерес у медіапросторі до депортацій з'являється напередодні річниць та круглих дат (Артимишин, 2023, с. 142).

Важливим кроком держави щодо комеморації цих подій є Постанова ВРУ № 2608-VIII від 8 листопада 2018 р. щороку у другу неділю вересня відзначати День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951-х роках (День пам'яті примусового виселення українців). Також, згідно із цією постановою, у 2019 р. на державному рівні 75-ту річницю відзначали депортації українців. Міносвіти запропонує у закладах середньої та вищої освіти проводити тематичні заходи, науково-практичні конференції, виставки з метою збереження історичної пам'яті (Постанова, 2018). В українських містах, за сприяння Українського інституту національної пам'яті, відбулися меморіальні заходи із вшанування депортованих українців. У Львові пройшли

віче, презентація фільму, наукова конференція та XV Міжрегіональний фестиваль «Пісні незабутого краю» (У Львові відзначили 75-річчя, 2019). У Києві проведено круглий стіл, мітинг-реквієм і молебень. Біля Пам'ятного Хреста жертвам Голодомору та політичних репресій в Україні відбулась «пам'ятна академія за участю представників державної влади, духовенства, ЗМІ, делегацій товариств депортованих українців, а також драма-концерт “Вигнані з Раю” Івано-Франківського академічного обласного музично-драматичного театру імені Івана Франка» (У Києві проведуть меморіальні заходи, 2019).

Ще одним кроком у збереженні пам'яті про депортації була виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій» – результат спільної роботи Українського інституту національної пам'яті та низки наукових інституцій (зокрема Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Матеріали виставки експонували по Україні протягом наступних кількох років (Виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій», 2019), у Києві («Вигнані з Раю», 2019) та Львові у 2019 р., у Вінниці у 2020 р. (Гуфельд, 2020), у Харкові у 2022 р. (Відкриття виставки, 2022) та оновлену версію знову у Києві у 2024 р. (Український інститут національної пам'яті, 2024).

Історична політика щодо вшанування постатей, які походять із території Закерзоння, зосереджена навколо діяльності обласних і районних адміністрацій. Наприклад, за ініціативи депутатів Львівської обласної ради, 2025 р. був оголошений Роком низки діячів, зокрема і Михайла Вербицького, який походив із с. Млини неподалік Перемишля (українського композитора, диригента й автора Державного Гімну України) (2025 рік на Львівщині, 2025). Також 4 березня 2025 р. відбулися поминальні заходи з нагоди 210-ї річниці його народження біля монументу у Львові, який відкрито у 2015 р. за наполяганням товариства «Надсяння» (Валько, 2024). Виняток становить постать Михайла Грушевського, якого щорічно вшановують на державному рівні у контексті його державотворчої діяльності 1917–1918 рр. та Дня Соборності України (Вшанування Президентом України, 2021). Михайло Грушевський походив із м. Холм, тому товариства депортованих українців із Холмщини й українська громада Польщі активно апелюють до його походження (Запрошуємо на святкування, 2016; Студня, 2016; Легін, 2017) (хоча діяч лише народився та провів перші кілька років життя у цьому місті) (Хоменко, 2021, с. 121–122).

Отже, від 1990-х років ведеться робота щодо включення тематики регіону Закерзоння, його історії, депортації українців у історичний наратив держави. Перші ініціативи з публічного висвітлення проблеми депортації українців із польсько-українського регіону належали депортованим та їх нащадкам, які на хвилі демократичних змін після відновлення незалежності гуртувалися у суспільно-культурні товариства, організовували науково-практичні конференції, готували звернення щодо визнання трагедії примусового виселення, отримання пільг і спрощення процедури перетину для відвідин рідних місцевостей до місцевої та центральної української влади. Також від середини 1990-х років та активніше у 2010-х роках подано низку законопроектів до ВРУ, які мали б урегулювати питання соціального статусу, правової оцінки, отримання пільг тощо. У 1995 р. було врегульовано соціальний статус депортованих відповідно до Закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Постановою ВРУ від 22 грудня 1995 р. депортованим надано статус учасників війни, проте лише тим особам, які «після 1945 року були переселені на територію України з територій інших країн, а також громадянам, які за направленням державних органів колишнього Союзу РСР працювали в державах-союзницях СРСР» (Зміни до Закону-3). У 2003 р. внесені зміни, зокрема попереднє формулювання було змінено на «особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн». (Зміни до Закону-2). Підсумком багаторічної роботи щодо надання статусу депортованих осіб є ухвалення Парламентом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038. Водночас цей закон передбачає виплату одноразової грошової допомоги депортованим або їхнім нащадкам (у разі смерті) (Зміни до Закону-3).

Суттєвим поступом у комеморації цих подій є Постанова ВРУ № 2608-VIII від 8 листопада 2018 р. щороку у другу неділю вересня відзначати День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951-х роках. Дещо повільніше відбувається включення до ширшого контексту пошанування постатей, які походять із території Закерзоння, адже такі заходи ініційовані здебільшого обласними та районними адміністраціями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

2025 рік на Львівщині – рік Михайла Вербицького, Андрея Шептицького, Івана та Юрія Липи, Ігоря Білозора та Ігоря Юхновського; Львівщина відзначила 210-у річницю від дня народження отця Михайла Вербицького. (2025). *Львівська обласна військова адміністрація*. <https://loda.gov.ua/news/130252>

Артимишин, Ю. (2023). *Депортаційні акції 1940-х років у національній пам'яті українців: стан та перспективи дослідження: монографія*. Львів.

Валько, Я. (2024). На Львівщині 2025 рік буде роком Андрея Шептицького, Ігоря Білозир та чотирьох інших діячів. *Дивись info*. <https://dyvys.info/2024/12/19/na-lvivshhyni-2025-rik-bude-rokom-andreya-sheptytskogo-igorya-bilozira-ta-chotyroh-inshyh-diyachiv/>

«Вигнані з Раю»: У Києві відзначили 75-річчя початку депортації українців з етнічних земель. (2019). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vygnani-z-rayu-u-kyuevi-vidznachyli-75-richchya-pochatku-deportaciyi-ukrayinciv-z-etnichnyh-zemel>

Висновок-1: Висновок Головного науково-експертного управління від 31.01.2003 щодо Проекту Закону України «Про визначення статусу українців, примусово переселених у 1944–1946 рр. з території Польщі в Україну» № 2395. (2003). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13495

Висновок-2: Висновок Головного науково-експертного управління від 05.03.2008 щодо Проекту Закону «Про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр. № 1398 від 22.01.2008. (2008). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

Висновок-3: Висновок Комітету Верховної Ради України «З питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин» № 04-25/3-2025/148265 від 26.06.2025 щодо Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки № 2038 від 03.09.2019. (2019). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2963196>

Висновок-4: Висновок Комітету Верховної Ради України № 04-25/3-2021/123493 від 09.04.2021 «З питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин» щодо Проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з окремих територій

Польської Республіки» (реєстр. № 5188 від 02.03.2021). (2021). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/658926>

Виставка «Вигнання. До 75 рокових депортацій». (2019). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/vystavkovi-proekty/vystavka-vygnannya-do-75-h-rokovyn-pochatku-deportaciyi-ukrayinciv-z-lemkivshchyny-nadsyannya-lyubachivshchyny-holmshchyny-pivdenного-pidlyashshya-zahidnoyi-boykivshchyny>

Відкриття виставки, присвяченої депортації українців у 1944–1951 рр. (2022). *Харківський національний університет внутрішніх справ*. <https://univd.edu.ua/uk/news/13853>

Вшанування Президентом України пам'яті Михайла Грушевського з нагоди Дня Соборності. (2021). *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. <https://www.president.gov.ua/photos/vshanuvannya-prezidentom-ukrayini-pamyati-mihajla-grushevsko-3805>

Гук, Б. (2014, 6 липня). Стара і нова Холмищина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою Товариства «Холмищина» м. Луцька. *Наше слово (Варшава)*, 27. www.nasze-slowo.pl/stara-i-nova-holmshhina/

Гуфельд, К. (2020). У Вінниці відкрилась виставка «Вигнання» до 75-х роковин початку депортації українців. *Vinnytsia Press Point*. <https://presspoint.in.ua/2020/09/15/u-vinnytsi-vidkrylas-vystavka-vygnannia-do-75-kh-rokovyn-pochatku-deportatsii-ukrainsiv/>

День пам'яті примусового виселення українців: Друга неділя вересня – День пам'яті примусового виселення українців у 1944–1951 роках. *Український інститут національної пам'яті*. (2020). <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/druga-nedilya-veresnya-den-pamyati-prymusovogo-vyselennya-ukrayinciv-u-1944-1951-rokah>

Доповідь Голови товариства Романюка С. на підкомітетських слуханнях у Верховній Раді на тему: «Про стан і перспективи відновлення прав українців, примусово виселених (депортованих) з території Польщі до УРСР у 1944–1951 роках». (2017). *У жорнах історії. Збірник спогадів та документів*. Київ.

Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» (2014). *Відомості Верховної Ради*, 2014, № 26, ст. 826.

Запрошуємо на святкування 202-річчя від дня народження Тараса Шевченка. *Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові*. (2016). <http://dmh.lviv.ua/zaproshujemo-na-svyatкування-202-richchyavid-dnya-narodzheniya-tarasa-shevchenka.html>

Звернення Президенту України пану Леонідові Кучмі, Голові Верховної Ради України пану Олександру Морозу. В. В. Бадяк (ред.). (1996). *Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмищини, Підляшшя (1944–1947 рр.): матеріали наукової конференції “50-річчя депортації” (Львів, 22 жовтня 1994 р.)*, 51.

Зміни до Закону-1: Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 488/95 від 22.12.1995. (1995). *Верховна Рада України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/488/95-%D0%B2%D1%80>

Зміни до Закону-2: Про внесення змін до статті 9 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» № 1219-IV від 02.10.2003. (2003). *Верховна Рада України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1219-15>

Зміни до Закону-3: Про внесення змін до Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з територій, на яких компактно проживало українське населення та які на той час входили до складу Польської Республіки» № 4540 IX від 16.07.2025. (2025). *Верховна Рада України*. <https://ips.ligazakon.net/document/JI00367G>

Комітет підтримує Проект Закону № 8692: Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів підтримує Проект Закону «Про визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки № 8692». (2011). *Верховна Рада України*. <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/51072.html>

Легін, С. (2017). У Львові, з нагоди 151-річчя вченого, поклали квіти до пам'ятника Михайлу Грушевському. *Фотографії старого Львова*. <https://photo-lviv.in.ua/u-lvovi-z-nahody-151-richchya-vchenoho-poklaly-kvity-pamyatnyka-myhajlu-hrushevskomu/>

Лист-1: Лист Президентів Республіки Польща Панові Леху Валенсі. (1996). *Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя (Львів; Холм, 17–21 вересня 1994 р.). Матеріали наукової конференції*. Львів, 173–174.

Лист-2: Лист Голові конгресу українців Холмщини і Підляшшя О. М. Боровику від Заступника глави Адміністрації Президента України А. К. Орела. (2001). В О. Боровик (ред.), *Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації «Конгресу українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, 14–15 липня 2001 р.)*. Рівне, 105.

Лист-3: Лист О. М. Боровику Члену міжвідомчої робочої групи для вироблення конкретних пропозицій щодо механізмів вирішення проблем, пов'язаних з переселенням українців з Польщі у 1944–1946 рр. від Першого заступника директора Держнацміграції, керівника робочої групи Р. Ш. Чілачава. (2001). В О. Боровик (ред.), *Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації «Конгресу українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, 14–15 липня 2001 р.)*. Рівне, 121.

Лист-4: Лист О. М. Боровику Голові Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини і Підляшшя» від в. о. Директора

Державного Департаменту у справах національностей та міграції Міністерства Юстиції України В. Победоносцева (2001). В О. Боровик (ред.), *Другі збори Всеукраїнської Громадської Організації «Конгресу українців Холмщини і Підляшшя» (Рівне, 14–15 липня 2001 р.)*. Рівне, 128.

Павлів, Ю. (2016). Видавнича діяльність суспільно-культурних товариств депортованих українців міста Львова. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 9, 280.

Постанова Верховної Ради України «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках». № 2608-VIII від 08.11.2018. (2018). *Верховна Рада України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-19#Text>

Проект Закону-1: Проект Закону України «Про визначення статусу українців, примусово переселених у 1944–1946 рр. з території Польщі в Україну» № 2395 від 12.11.2002. (2002). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=13495

Проект Закону-2: Проект Постанови про прийняття за основу проекту «Закону України про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» № 6013/П від 11.05.2005. (2005). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=24453

Проект Закону-3: Проект «Закону про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» № 1398 від 22.01.2008. (2008). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1398&skl=7

Проект Закону-4: Проект Постанови про прийняття за основу проекту «Закону України про визнання депортованим і відновлення прав українського населення, примусово переселеного у 1944–1951 рр.» № 1398/П від 16.05.2008. (2008). *Верховна Рада України*. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=32501

Проект Закону-5: Проект «Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки» № 2038 від 03.09.2019. (2019). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/26552>

Проект Закону-6: Проект Закону України № 5188 «Про внесення змін до Закону України “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою” щодо визнання депортованими громадян України, які у 1944–1951 роках були примусово переселені з окремих територій Польської Республіки» від 04.03.2021. (2021). *Верховна Рада України*. <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/25789>

Склярова, І. (2014). Лемки в Україні. *Всеукраїнське товариство Лемківщина*. <https://lemky.org.ua/index.php/khto-mi-lemki/istoriya-lemkiv/189-lemki-v-ukrajini>

Студня, Н. (2016). Шевченківське свято в Музеї Михайла Грушевського у Львові збрало аншлаги. *Фотографії Старого Львова*. <https://photo-lviv.in.ua/shevchenkivske-svyato-v-muzeji-myhajla-hrushevskoho-u-lvovi-zibralo-anshlah/>

У Києві проведуть меморіальні заходи до 75-х роковин депортації 40-х – 50-х. (2019). *Укрінформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2774082-u-kyievi-provedut-memorialni-zahodi-do-75-rokovin-deportacij-40h-50h.html>

У Львові відзначили 75-річчя початку депортації українців. (2019). *Департамент комунікацій та внутрішньої політики, Прес-служба ОДА*. <https://old.loda.gov.ua/news?id=47111>

Український інститут національної пам'яті. Звіт за 2024 р. (2024). *Український інститут національної пам'яті*. <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-za-2024-rik>

Хоменко, В. (2021). Холмщина у публіцистичній спадщині Михайла Грушевського. (2021). В А. Пузиркова та ін. (упоряд.), *Матеріали XVI наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*, приуроченого до дня народження Михайла Петровича Старицького. Київ, 121–122.

Юлія АРТИМИШИН